

PROBLEMES D'ONOMÀSTICA CASTELLONENCA

Lluís GIMENO BETÍ
Universitat Jaume I

Tractaré d'aclarir, en algun cas, uns quants topònims del terme municipal de Castelló de la Plana que foren recollits i estudiats per Ferran Arasa i per mi mateix en un treball intitulat precisament *La toponímia del terme municipal de Castelló de la Plana*, i que ara es troba en premsa en els obradors de l'Ajuntament de l'esmentada ciutat.

Un d'aquests topònims de difícil esclariment amb què ens trobem és *Safra*. És mot no estudiat i molt poc documentat en català. El sentit que li dona el DGLC i el DCVB 'collita de la canya de sucre' és, probablement, un calc del castellà. Segons un document citat per Coromines sembla indicar 'certa mena de camp conreat': "de bestiar que entre en cultiva ni en *safra* ...", Tarragona, 1312 (DECat, VII, 581). Aquest apel·latiu ha creat dos topònims a Castelló de la Plana: *el Camí de la Safra* i *la Partida de la Safra*, documentats en el *Libre de Ordinacions de la Vila de Castelló de la Plana*, publicat i estudiat per Lluís Revest i Corzo (Revest, 1957). Aquests topònims apareixen grafiats de tres maneres diferents: a) *el Camí de la Çafra*, devers la primera meitat del segle XV; b) *la Saffra*, de l'any 1553, i c) *la Safra* de l'any 1631. Joan Coromines s'inclina a pensar que el sentit genuí és l'esmentat en el doc. de 1312 de Tarragona, és a dir, 'certa mena de camp conreat' (per al problema etimològic del mot vegeu DECat, VII, 581-582 i DCELC, IV, 794-795; 1091). Tanmateix, el primer context en què es troba el topònim sembla indicar que més que de 'certa mena de camp conreat' es tractaria de l'àrab *sáfra* 'viatge', 'vegada', 'torn de reg' (cfr. DCELC, IV, 1091). Copio tot seguit el text de les Ordinacions de la primera meitat del XV: *De basses de amerar li. Item stabiliren e ordenaren que null hom no gos fer bassa o basses ne metre en cèquia o en palafangues, palla o brossa o fems per tenir lli o cànem o spart a obs de si o d'altri, so és de la fila de Almalaffa que passe atinent de la alboreda de .n Gostans entrò a la fila de Tacida,*

del camí de la Çafra qui puge a la cèquia de Coscollosa envers la vila de Castelló..." (Revest, 1957, 39). Per bé que la cita és una mica llarga, penso que és bastant clarificadora. Fixem-nos que parla de *basses* i que fa referència a *files* i *sèquies*, tot llocs d'aigua. En el text, hi ha tres topònims (vius encara avui) relacionats amb l'aigua: *Fila d'Almalafa*, *Fila de Taixida*, *Sèquia de Coscollosa*. L'altre —que es troba a la vora de la Sèquia de Coscollosa— és el nostre *Camí de la Safra*, en què l'element aigua també sembla que hi està relacionat per tal com l'arabisme *sáfra* 'torn de regar', 'jornada de reg' així ho indica (cfr. DCELC, IV, 1091). Sembla que l'etimologia d'aquest topònim caldrà buscar-la, probablement, en l'arabisme, però caldrà anar aportant molta més informació documental de l'època medieval per a poder donar-li suport. Una altra mena de topònims que voldria analitzar són alguns dels anomenats antropotònims, que porten algunes partides d'horta del terme. N'hi ha que són, possiblement, noms d'antics propietaris, com ara *Gumbau i en Trilles*, aquest encara amb l'article personal (Traver, 1958, 153-156); *Borrassa, Brunella, Catalana i Molinera* podrien correspondre a feminitzacions de sengles cognoms: Borràs, Brunell, Català i Moliner¹. La partida d'en Trilles pot fer referència també a un tancat fet de fullam i brancatge de plantes enfiladisses sostingut per pals ficats en terra, derivat del llatí TRICHILA, mat. sign, documentat al *Libre de Ordinacions de la Vila de Castelló de la Plana* sota la forma singular, la qual cosa reforça aquella explicació: *scorredor de.n Trilla* (p. 76).

De topònims d'origen romanç anteriors a l'arribada del català a les terres valencianes en el segle XIII, coneguts normalment com a mossarabismes, només n'hem trobats dos: *Canet* i *el Serrallo*. *Canet* és el nom d'una partida de l'horta situada a la vora del Caminàs, documentat per primera vegada el 1398 (Sánchez Adell, 1973, p. 155). Segons R. Menéndez Pidal es tractaria d'un derivat del llatí CANNETU que donaria en castellà *cañete* i en català *Canet*². Seguint aquesta interpretació, Joan Coromines inclou aquest topònim en un grup de noms acabats en *-et* derivats de col·lectius de noms de planta llatins acabat en *-ETUM*; el nostre topònim derivaria així de CANNETUM 'canyer' (Coromines, 1965, 15). C. Barceló Torres (1983, 134) assenyala que pot tractar-se d'un topònim d'època anterior al domini islàmic. Tanmateix, M. Barceló (1983) proposa una etimologia àrabiga, relacionat-lo amb el mot QANAT, nom d'una tècnica d'explotació dels corrents aquífers subterranis mitjançant galeries de drenatge (Glick, 1970, 182-184). A Mallorca coneixem una *Sèquia de Canet*, i aquesta és la interpretació que se li dona (Poveda, 1982, 51-52).

- 1 TRAYER, 1958, 139 i 149, recull algunes cites del *Libre de Quadrelles* on apareixen "l'scorredor de na Borrassa", "les files y capsades [...] da na Brunella", "el om de na Molinera".
- 2 MENÉNDEZPIDAL, 1964, 179, a partir del topònim *Cañete de las Torres* (Còrdova), citat per al-Udri en el segle XII com *qanit*; vegeu Barceló, 1984, 101-102. Sobre els dos topònims valencians *Canet lo Roig* i *Canet de Berenguer*, vegeu CABANES i altres, 1981, 248-259, i GÓMEZBATARRI, 1990, 197-199.

Però també aquesta interpretació ha estat posada en dubte per R. Pocklington (1988, 104-105), el qual diu que M. Barceló, per desconeixement de la pronunciació hispano-àrab, ha derivat erròniament una sèrie de topònims *Canet*, *Cañete* de l'àrab *qana(t)* 'canal'. Aquest autor afirma que en l'hispano-àrab la *-t* final de mot, rera a llarga era muda, de manera que el mot *qana(t)* es deia /qaná/, amb la qual cosa no hauria pogut originar els topònims *Canet*, *Cañete*, acabats sempre en *-t*. L'etimologia proposada per aquest autor torna al seu origen: és la ja coneguda CANNETUM, que segons ell no ofereix dificultats de cap tipus. No podem oblidar, però, que *Canet* és també un antic llinatge disseminat per tots els territoris de parla catalana.

El Serrallo és el nom d'un camí que transcorre per voramar al sud del Grau i, per extensió, d'una zona del litoral que s'estén al llarg de diverses partides. La seva denominació en altres localitats de la Plana, com ara Borriana i Xilxes, i en el mateix terme de Castelló, és *Serradal*, mentre que a Almenara es denomina *Serradell* i a Borriana es coneix també com la *Serratella*, totes fent referència a la restinga o cordó de grava que s'aixeca entre la mar i la marjal, causa directa de la formació de les albuferes i marjals litorals (Rosselló, 1969, 59-62). El radical d'aquests dos topònims té la seva etimologia en el mot llatí SERRA, que conserva la mateixa forma en la nostra llengua, però el que dóna un particular interès al nostre topònim és la terminació en què es conserva la vocal *-o* en posició final de mot, fenomen característic dels parlars mossaràbics³. Podria tractar-se, doncs, d'un topònim d'origen romanç anterior a la conquesta cristiana, d'un mossarabisme, però caldria comprovar la seva existència en documents medievals per assegurar aquest origen. A Tarragona també hi ha el topònim *Serrallo* que és avui dia el barri dels mariners (Vallès, 1989, 33-34). A l'illa de Tabarca existeix una raconada situada al costat del port anomenada *Serrallo*, topònim que es torna a repetir en un barri de l'Alcúdia de Carlet (Aguiló-Miralles, 1991, 379-380). Aquests autors opinen que el topònim es podria relacionar amb l'italià *serraglio* ('barricada, estacada, trinxera').

Passem ara a analitzar un grupet de quatre topònims que cal, probablement, considerar arabismes. El primer és *el Coll de Benissalema*, a la partida de la Magdalena; és l'únic arabisme referit a un orònim que trobem en tot el terme de Castelló de la Plana. Podria, però, interpretar-se d'una altra manera. En aquest cas ens podríem trobar —com en molts d'altres— amb un nom de lloc compost d'una primera part romànica+ arabisme. Si el comparem amb el *Binissalem* mallorquí, podria tractar-se de BINI/BENI, provinents de *Pena* < ll. PINNA i no pas de l'àrab *Bini* /*Beni*. Això, a més, sembla indicar el nom, per tal com es tracta d'un orònim (cfr. OC, I, 69 i 257-259). A la Vall de Gallinera tenim documentat entre els segles XIV-XVI l'antropònim *Abençalema* (Barceló Torres, 1987, p.136).

3 COROMINES, 1970, 156, amb nombrosos exemples arrellegats majoritàriament a les comarques dels Ports i el Maestrat. En general, sobre el manteniment de la *-o* final en el dialecte mossàrab valencià, vegeu GALMÉS, 1983, 136-141.

El topònim *Castelló*, referit inicialment al Castell de la Magdalena i, després del trasllat de la població, a l'actual ciutat, apareix per primera vegada en una sèrie de documents de finals del segle XI i principis del XII sota les formes *Castilion/ Castellone/Castilgone* (Ubieto, 1951, docs. nº 72, 73, 75, 79, 85 i 121). Posteriorment, a partir de 1242, apareix amb la forma *Castellione* (Betí, 1926, pp. 183-84). En el DCVB se li dóna l'etimologia del llatí CASTELLONE ('castellet'), diminutiu de CASTELLUM. En el treball de Cabanes-Ferrer-Herrero (1981, pp. 389-390), s'hi dóna aquesta mateixa etimologia. Segons C. Barceló Torres (1983, p. 139) la seva etimologia és l'hispano-àrab *qastilyún*, augmentatiu de castell. Tanmateix, en l'estudi d'un topònim semblant de Mallorca, A. Poveda i M. Barceló proposen l'etimologia *qastil al-'uyûn*, amb el significat de 'castell de les fonts' (Poveda, 1979-80, 107; Poveda, 1982, 50; Barceló, 1983). Aquesta etimologia s'adiria al Castelló de la Magdalena per la proximitat de la Font de la Reina, important cabal subterrani que aflora en ocasions per diversos punts. La forma actual s'explica per la pèrdua de la consonant nasal final en síl·laba tònica en català Castelló, freqüent en la toponímia catalana: Castelló de Farfanya (La Noguera), Castelló de les Gerres (la Vall d'Albaida), Castelló de la Ribera (la Ribera Alta), etc.

Taixida és el nom d'una partida d'horta que s'estén als dos costats del Caminàs, hereva del nom d'una alqueria que apareix citada en 1251 dins el terme de Castelló de Borriana sota la forma *Teccida* (Betí, 1926, pp. 187-88). La seua etimologia no ens és coneguda, però en sabem almenys un paral·lel a Morella (Arasa, 1991, p. 549). La grafia *-ix-* correspon al so d'una consonant prepalatal fricativa sorda, avui substituïda en la pronúncia popular pel so *-ks-*. Val a dir, però, que un dels informadors pronunciava [teʃʎiʂa] el topònim.

Vinamargo és el nom d'una altra partida d'horta que s'estén a l'est del Caminàs. Apareix citada pel *Llibre del Repartiment* en 1249 sota la forma *Benimarva* i en 1252 com *Benimarhua* (Betí, 1926, pp. 185-188), adoptant la forma *Binamargo* en 1259, catalanitzada en *Vinamargo* ja en 1468 (Coromines, 1970, p. 156). La seua etimologia pot ser *Bani Marwán*, amb pèrdua de /n/ final en català i labialització de la vocal final en contacte amb /w/, i metanaltitzat després com "*amarg*" (Barceló Torres, 1983, p. 223). En 1095 se cita una alqueria anomenada *Benimarvan* en territori de l'actual Sant Carles de la Ràpita (Guichard, 1976, p. 416). Els *Beni Marwan*, procedents dels voltants de Nakur, no eren molt nombrosos a al-Andalus però sí a Mallorca (M. Barceló, 1984, p. 135). D'altra banda, J. Coromines (1965, p. 253) el considera mossàrab per la presència de la *-o* final, però les referències inicials del segle XIII no confirmen aquesta hipòtesi. En l'actualitat s'utilitza la variant *Villamargo*, en què el prefix *Vina-* ha estat assimilat a la forma catalana *Vila-*, la qual ha estat castellanitzada al seu torn en *Villa-*, en un procés semblant al que ha sofert el topònim *Vilafamés*, provinent de l'àrab *Benifamez*.

Finalment, vull parlar ara de dos apel·latius formadors de topònims al terme: *quadra* i *quadrella*. Un grup important de camins el constitueix les anomenades *quadres*, camins de traçat paral·lel que es distribueixen per tres sectors del secà castellonenc, que ja apareixen anomenats en 1379-80 quan s'amollona el Bovalar

o Devesa de Castelló (Revest, 1957,70-193). La seva distribució sembla obeir a una parcel·lació geomètrica, cosa que va portar A. López Gómez a identificar-los com a l'esquelet d'una CENTURIATO o parcel·lació romana (López Gómez, 1974), o potser es tracti, originàriament, de petits nuclis de població, com ho mostra tota una sèrie de topònims creats a través del temps, com són ara: *Quadra de Buils* a l'Est de Buils (que és una masia important), *La Quadra* al nord de L'Antorra, etc (cfr. DECat, VI, 885-886). Els seus apel·latius són molt variats: *la Quadra de l'Armelar*, *la Quadra d'Assensi*, *la Quadra del Borriolenc*, *la Quadra de la Colònia*, *la Quadra de Cumbeta*, *la Quadra de Gimeno*, *la Quadra del Morteràs*, *la Quadra del Negrero*, *la Quadra del Pi Gros*, *la Quadra de Portolés*, *la Quadra de na Tora*, *la Quadra de Villalon*, etc.; però en alguns casos es conserven els numerals documentats en el segle XIV: *la Quadra Tercera*, *la Quadra Quarta*. Segons els nostres informadors 'són camins que enllaçen un camí amb un altre i que formen quadrats. No són particulars'.

Un diminutiu d'aquest mot, *quadrella*, servia a finals del segle XVI per a designar la divisió de l'horta en vuit parts segons el seu preu (Traver, 1958, 139). Aquest nom s'aplica avui dia a uns quants camins de l'horta, alguns dels quals sembla que dibuixen un antic camí paral·lel al de la *Donació*: *la Quadrella de la Gallenca*, *la Quadrella de Gumbau*, *la Quadrella de Joano Col*, *la Quadrella de la Molinera*, *la Quadrella de Nàtxer*, *la Quadrella de Rafalafena*, *la Quadrella de Soterrani* i *la Quadrella de Taixida*. Segons els nostres informadors 'és un camí semblant a una senda de ferradura; com un entrador que arranca d'un camí i va a parar a un altre camí'. J. B. Porcar escrivia: "Aquests camins antics... una de les causes que majorment contribuïren a esborrar-los al passar les hortes no fon solament el parcelatge de *quadrelles*, sinó el geogràfic que aglutinà a tots els poblats disseminats en un recinte amurallat" (BSCC, XIV, 86). Sembla, doncs, que amb el parcel·latge en *quadrelles*, els camins esdevingueren part d'aquestes divisions i d'allí *quadrelles* passaren a designar els dits camins.

Per a cloure tenim el topònim *la Font de la Reina* que recull un apel·latiu de caràcter fantàstic aplicat normalment a llocs amb abundància d'aigua, en ocasions conjunts d'interès arqueològic. A Xàbia coneixem una factoria pesquera d'època romana coneguda com els *Banyes de la Reina* (Martin, 1970, 144 i 55).

Bibliografia

- AGUILÓ, Cosme & Joan MIRALLES (1991): "La toponímia del 'illa de Tabarca", *SOBI*, XLIV, pp. 371-389.
- ALCOVER I SURERA, Antoni & Francesc de B. MOLL (1975): *Diccionari català-valencià-balear*. 10 volums. Palma de Mallorca (citat DCVB).
- BARCELÓ, M. (1983): "Qanat(s) a al-Andalus", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 2, pp. 3-22.
- (1984) *Sobre Mayûrka*. Palma de Mallorca.
- BARCELÓ TORRES, Carme (1983): *Toponímia aràbiga del País Valencià. Alqueries i Castells*. València.

- (1987): “Poblamiento y toponomástica de la Vall de Gallinera islámica”, *Saitabi*, XXXVII, pp. 115-130.
- BETÍ BONFILL, Manuel (1926): “Orígenes de Castellón. Sus primeros señores”, *BSSC*, VII, pp. 31-44, 50-65-, 113-1124, 181-191.
- CABANES PECURT, M. D. *et alii* (1981): *Documentos y datos para un estudio toponímico de la Región Valenciana*. València.
- COROMINES, Joan (1965-70): *Estudis de Toponímia Catalana*. Barcelona. 2 volums.
- (1976): *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana*. Madrid.
- (1980): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. IX volums. Barcelona (citat DECat).
- (1989): *Onomasticon Cataloniae*. Barcelona.
- GALMÉS DE FUENTES, A. (1983): *Dialectología mozárabe*. Madrid.
- GIMENO BETÍ, Lluís & Ferran ARASA GIL: *Toponímia del terme municipal de Castelló de la Plana* (en premsa).
- GLICK, T. F. (1970): *Irrigation and society in Medieval Valencia*. Harvard.
- GÓMEZ BAYARRI, J. V. (1990): “Toponomástica de cinco municipios del Bajo Maestrazgo: Càlig, Canet lo Roig, Cervera del Maestre la Jana y Traiguera”, *Anales del Centro de Cultura Valenciana*. 65, pp. 191-211.
- MARTÍN, G. (1970): “Las pesquerías romanas de la Costa de Alicante”, *PLAV*, 10, 139-153.
- MENÉNDEZ PIDAL, R. (1964): *Orígenes del español. Estado lingüístico de la Península Ibérica hasta el siglo XI*. Madrid.
- POCKLINGTON, Robert (1988): “Toponimia y sistemas de agua en Sharq Al-Andalus”, *Aigua i poblament musulmà*. pp. 103-107. Benissa.
- PORCAR RIPOLLÈS, J. B. (1931): “Excursions i recerques arqueològiques. El Pla del Moro”, *BSSC*, XII, 198-202.
- (1933): “Les cultures de la Platja de Castelló”, *BSSC*, XIV, 79-89.
- POVEDA I SÁNCHEZ, A. (1979-80): “Repertori de toponímia àrabo-musulmana de ‘Mayúrga’ segons la documentació dels arxius de la ciutat de Mallorca [1232-1276 / 1229-1300]”, *Fontes Rerum Balearicum*, III, pp. 81-119.
- (1982): “Aigües i corrents d’aigua a la toponímia de *Mayurqa* segons el *Llibre de Repartiment*”, *SOBI*, X, 47-57.
- REVEST CORZO, L. (1957): *Libre de Ordinacions de la Vila de Castelló de la Plana*. Castelló.
- ROSSELLÓ VERGER, V. (1969): *El litoral valencià*. València.
- TRAVER TOMÁS, V. (1958): *Antigüedades de Castellón de la Plana*. Castelló.
- UBIETO ARTETA, A. (1951): *Colección Diplomática de Pedro I de Aragón y de Navarra*. Zaragoza.
- VALLÈS FERRER, L. (1989): “Els renoms del Serrallo de Tarragona (Iª part)” *SOBI*, XXXV, 33-40.